

(م. ۶۲۳ق.)، دار الفکر؛ مجمع البیان: الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)، به کوشش گروهی از علما، بیروت، اعلامی، ۱۴۱۵ق؛ المعالم الاثیره: محمد محمد حسن شراب، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۱ق؛ نور الثقلین: العروسی الحویزی (م. ۱۱۱۲ق.)، به کوشش رسولی محلاتی، اسماعیلیان، ۱۳۷۳ش؛ میقات الحج (نصف سنویه): تهران، سازمان حج و زیارت.

امیرعلی حسنلو

ثنیه الوداع: گردنه‌ای در شمال مدینه در

مسیر شام

ثنیه به معنای راهی تونل مانند در کوه و گردنه است و گاه در باره خود کوه نیز به کار می‌رود.^۱ وداع نیز به معنای خداحافظی است. این نام بر تپه‌ای بیضی شکل با سنگ‌های سرخ و سیاه^۲ در شمال غربی مدینه و در مسیر شام و میان کوه‌های دُباب و سَلَع و نزدیک مشهد نفس زکیه اطلاق می‌شد.^۳ ارتفاع این ثنیه پنج متر و قطر آن ۵۰ متر بوده است.^۴

برای نام گذاری ثنیه الوداع وجوه گوناگون برشمرده‌اند. برخی این نام را کهن و مربوط به روزگار جاهلیت و سبب آن را تودیع با

مسافران در این مکان دانسته‌اند.^۵ گروهی ثنیه الوداع را تنها ورودی مدینه در دوران جاهلی دانسته‌اند و از این باور مردم یاد کرده‌اند که اگر کسی هنگام گذر از آن تعشیر (تقلید صدای الاغ) نکند، با این جهان وداع خواهد نمود.^۶

برخی از محققان با برشمردن ادله‌ای چون ضعف سندی و متنی حدیث و این‌که ثنیه الوداع نامی اسلامی است و قرینه‌ای بر جاهلی بودن آن یافت نشده، این وجه نام گذاری را نپذیرفته‌اند.^۷

شماری از اهل سنت در جهت باور خویش در مسأله متعه، دستور پیامبر ﷺ در نهی از متعه و وداع با همسران متعه‌ای را دلیل اشتهار این ثنیه به این نام دانسته‌اند. آنان روایتی از جابر بن عبدالله انصاری نقل کرده‌اند که این ثنیه مشهور به ثنیه الركاب بوده و پس از تحریم متعه، به ثنیه الوداع تغییر نام یافته است.^۸ این روایت نیز به جهت تعارض با روایات فراوان در باره حلیت متعه و نیز تشتت احادیث حرمت متعه و تعیین زمان‌های متفاوت برای

۵. معجم البلدان، ج ۲، ص ۸۶؛ نک: تاج العروس، ج ۱، ص ۹۲، «مقدمه».

۶. تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۲۶۹؛ وفاء الوفاء، ج ۴، ص ۴۳؛ العالم الاثیره، ص ۸۰.

۷. المعالم الاثیره، ص ۸۰-۸۱.

۸. معجم الزوائد، ج ۴، ص ۲۶۴؛ فتح الباری، ج ۹، ص ۱۴۶؛ نک: تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۲۷۰؛ وفاء الوفاء، ج ۴، ص ۴۳.

۱. النهایه، ج ۱، ص ۲۶۶؛ لسان العرب، ج ۱۴، ص ۱۲۳، «ثنی».

۲. معالم المدینه، ج ۱، ص ۲۸.

۳. معالم المدینه، ج ۱، ص ۲۶۷، ۲۸۳.

۴. معالم المدینه، ج ۱، ص ۲۸۴.

را به دلیل مسلمان نبودنشان نپذیرفت.^۷ به سال هشتم ق. گله شتران پیامبر نزدیک ثنية الوداع غارت شد و غلام طلحة بن عبدالله با ایستادن بر فراز ثنية الوداع با فریادی بلند همگان را از این رخداد آگاه کرد.^۸ پیامبر ﷺ به سال هشتم ق. هنگام اعزام نیرویی به فرماندهی زید بن حارثه به موته برای نبرد با رومیان، آنها را تا ثنية الوداع بدرقه نمود و در آن جا با آنها خداحافظی کرد.^۹ ثنية الوداع محل توقف پیامبر ﷺ هنگام عزیمت به غزوه تبوک (۹ق.) برای جمع شدن نیروها از مناطق گوناگون بود. در همین غزوه، امام علی (ع) که به فرمان ایشان برای پاسداری از مدینه در برابر توطئه‌های منافقان در شهر مانده بود، با شنیدن طعنه‌های آنان در ثنية الوداع به پیامبر ﷺ پیوست و ایشان حدیث مشهور منزلت را در باره او بیان فرمود.^{۱۰} هنگام بازگشت از تبوک نیز لشکر اسلام در ثنية الوداع مورد استقبال مردم شهر قرار گرفت.^{۱۱}

پس از وفات پیامبر ﷺ ابوبکر سپاهیان مسلمان را که رهسپار نبرد با رومیان بودند، تا ثنية الوداع مشایعت کرد.^{۱۲} این مکان به سال

تحریم و نیز آشفته‌گی‌های متنی، چندان درخور اعتنا نیست.^۱

همچنین تودیع پیامبر ﷺ در برخی سفرها با مسلمانان و یا مشایعت فرماندهان برخی سرایا از جانب ایشان در این مکان، از دیگر دلیل‌های این نام‌گذاری دانسته شده است.^۲ این گردنه در دوره‌های متأخر با نام کوشک یوسف پاشا نیز شناخته می‌شد.^۳ شاید علت شهرت یافتنش به این نام، گسترش راه و هموار شدن قسمتی از ثنية به دست یوسف پاشا (م. ۱۲۱۵ق.) حاکم مدینه و جده به سال ۱۲۱۴ق. باشد.^۴ قرین نیز از دیگر نام‌های ثنية است^۵ که وجه نام‌گذاری به آن مشخص نیست.

ثنية الوداع که در فاصله حدود یک کیلومتری مسجد نبوی قرار دارد،^۶ رویدادهای تاریخی متعدد را شاهد بوده است. پیامبر ﷺ به سال سوم ق. هنگام عزیمت به نبرد احد، در ثنية الوداع یاری شماری از یهودیان هم‌پیمان با عبدالله بن ابی سلول، از سران منافقان مدینه،

۱. نک: المتعه، ص ۳۷ به بعد؛ زواج المتعه، ج ۱، ص ۳۹۸-۴۰۰.

۲. مشارق الانوار، ج ۱، ص ۱۲۶.

۳. تاریخ معالم المدینه، ص ۳۱۱.

۴. تاریخ معالم المدینه، ص ۳۱۱؛ تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۲۶۹.

«پاورقی»؛ فرهنگ اعلام جغرافیایی، ص ۱۰۲.

۵. مدینه‌شناسی، ص ۲۲۵؛ نک: تاریخ المدینه، ج ۱، ص ۲۶۹.

«پاورقی».

۶. معالم المدینه، ج ۱، ص ۳۸.

۷. الطبقات، ج ۲، ص ۳۷؛ سبل الهدی، ج ۹، ص ۱۲۱.

۸. السیرة النبویه، ج ۲، ص ۲۸۱.

۹. الطبقات، ج ۲، ص ۹۸.

۱۰. السیرة النبویه، ج ۲، ص ۵۱۹.

۱۱. دلائل النبوه، ج ۵، ص ۲۶۵-۲۶۶.

۱۲. الفتوح، ج ۱، ص ۸۲.

۱۴۵ق. محل درگیری نیروهای محمد بن عبدالله بن حسن، مشهور به نفس زکیه، و نیروهای اعزامی منصور خلیفه عباسی (حک: ۱۳۶-۱۵۸ق.) بود.^۱ در سده‌های نخست، آب‌انباری مشهور به ثنیه، نزدیک ثنیه الوداع قرار داشت که آب آن از عین زرقاء تأمین می‌شد.^۲

با گسترش شهر مدینه، ثنیه در محدوده شهر قرار گرفت و پس از آن که میان خیابان عثمان بن عفان و راه سلطانیه قرار گرفت، به سال ۱۴۰۶ق. در دوره سعودی، در عملیات توسعه شهری از میان رفت.^۳ به جهت از میان رفتن همه نشانه‌هایی که ثنیه بدان شناخته می‌شد، حتی ساکنان مدینه نیز از محل دقیق آن آگاهی نداشتند.^۴ در دوره سعودی، مسجدی بر بالای تپه ساختند که به مسجد ثنیه الوداع شهرت یافت.^۵

در شماری از منابع، از ثنیه‌ای دیگر در جنوب مدینه و در مسیر مکه به نام ثنیه الوداع یاد شده است؛ ولی از ویژگی‌های جغرافیایی آن سخن نرفته است.^۶ تنها نشان از این ثنیه، گزارشی مربوط به هجرت پیامبر ﷺ از مکه به

مدینه است. بر پایه این گزارش، یثربیان منتظر پیامبر ﷺ در ثنیه الوداع به استقبال ایشان شتافتند و زنان چنین خواندند:

طلع البدر علینا من ثنیا الوداع^۷
 با دقت در گزارش یاد شده، به نکاتی مبهم برمی‌خوریم. در این حدیث، تنها به ورود پیامبر ﷺ به مدینه اشاره شده و به هجرت ایشان از مکه تصریح نگشته است. پیامبر ﷺ ورودهای متعدد به مدینه داشته است. هنگام کاربرد به صورت مطلق، متبادر از ثنیه الوداع، ثنیه الوداع شامی است. این روایت از طریق عبیدالله بن عایشه (م. پس از سال ۲۰۰ق.) گزارش شده و سند آن متصل نیست. نیز این نقل در هیچ یک از کتاب‌های پیشین سیره، یاد نشده و نخستین بار، بیهقی (م. ۴۵۸ق.) به آن پرداخته است. افزون بر این‌ها، ناهمگونی‌هایی در متن شعر نیز دیده می‌شود.^۸

◀ منابع

تاج العروس: الزبیدی (م. ۱۲۰۵ق.)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۴ق؛ تاریخ المدینة المنورة: ابن شته (م. ۲۶۲ق.)، به کوشش شلتوت، قم، دار الفکر، ۱۴۱۰ق؛ تاریخ طبری (تاریخ الامم و الملوک): الطبری (م. ۳۱۰ق.)، به کوشش محمد ابوالفضل، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تاریخ معالم المدینة

۱. تاریخ طبری، ج ۷، ص ۵۸۷.

۲. المناسک، ص ۴۰۹-۴۱۰.

۳. معالم المدینة، ج ۱، ص ۲۸۴.

۴. معالم المدینة، ج ۱، ص ۲۶۷.

۵. معالم المدینة، ج ۱، ص ۲۷؛ مدینه‌شناسی، ص ۲۲۵.

۶. وفاء الوفاء، ج ۴، ص ۴۵.

۷. دلائل النبوة، ج ۲، ص ۵۰۷.

۸. نک: المعالم الاثیره، ص ۸۳-۸۴.

به کوشش الزاوی و الطناحی، قم، اسماعیلیان، ۱۳۶۷ش؛ **وفاء الوفاء: السمهودی** (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش خالد عبدالغنی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

ابوالفضل ربانی

ثور (۱): کوهی در شمال مدینه و حد حرم

ثور نام کوهی کوچک و خیمه‌مانند، نزدیکی کوه احد در شمال مدینه در هشت کیلومتری مسجدالنبی است.^۱ شباهت شکل این کوه با گاو نر، دلیل این نام‌گذاری دانسته شده است.^۲ این کوه کم‌ارتفاع و تپه‌مانند، زمینی به شعاع ۲۵۰ متر را در بر گرفته است. کوه ثور از سمت جنوب و غرب به دامنه‌های کوه احد متصل است؛ ولی رنگ و شکلی متمایز دارد. کوه‌های وعیره در شمال آن قرار دارند. امروزه جهت شرقی آن با زمینی که به مجتمع مسکونی نیروهای نظامی منتهی می‌شود، محدود شده است. قسمت‌های فرازین کوه با صخره‌هایی گرانیتی به رنگ سرخ مایل به سیاه پوشیده شده‌اند. به جهت شکل طبیعی آن، غار و چشمه‌های طبیعی در آن وجود

المنوره: احمد یاسین الخیاری، عربستان، ۱۴۱۹ق؛ **دلائل النبوه: البیهقی** (م. ۴۵۸ق.)، به کوشش عبدالمعطی، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۵ق؛ **زواج المتعه:** السید جعفر مرتضی‌العالمی، بیروت، دار السیره، ۱۴۲۲ق؛ **سبل الهدی:** محمد بن یوسف الصالحی (م. ۹۴۲ق.)، به کوشش عادل احمد و علی محمد، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۴ق؛ **السیره النبویه:** ابن هشام (م. ۲۱۳ق./۲۱۸ق.)، به کوشش السقاء و دیگران، بیروت، دار المعرفه؛ **الطبقات الکبری:** ابن سعد (م. ۲۳۰ق.)، به کوشش محمد عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق؛ **فتح الباری:** ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، بیروت، دار المعرفه؛ **الفتوح:** ابن اعثم الکوفی (م. ۳۱۴ق.)، به کوشش علی شیری، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۱۱ق؛ **فرهنگ اعلام جغرافیایی:** محمد محمد حسن شراب، ترجمه: شیخی، تهران، مشعر، ۱۳۸۶ش؛ **لسان العرب:** ابن منظور (م. ۷۱۱ق.)، قم، ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق؛ **المتعه:** السید علی الحسینی المیلانی، قم، مرکز الابحاث العقائديه، ۱۴۲۱ق؛ **مجمع الزوائد:** الهمیثی (م. ۸۰۷ق.)، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۲ق؛ **مدینه‌شناسی:** سید محمد باقر نجفی، تهران، شرکت قلم، ۱۳۶۴ش؛ **مشارق الانوار:** قاضی عیاض (م. ۵۴۴ق.)، المكتبة العتیقه و دار التراث؛ **المعالم الاثیره:** محمد محمد حسن شراب، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۱ق؛ **معالم المدینه المنوره بین العمارة و التاريخ:** عبدالعزیز کعکی، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۴۱۹ق؛ **معجم البلدان:** یاقوت الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛ **المناسک و اماکن طرق الحج:** ابواسحق الحرّبی (م. ۲۸۵ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ق؛ **النهایه:** مبارک ابن اثیر (م. ۶۰۶ق.)،

۱. التعریف بما أنست الهجرة، ص ۱۸۲؛ معالم المدینه المنوره، ج ۱،

ص ۴۱؛ تاریخ معالم المدینه، ص ۲۲۶.

۲. وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۸۰؛ معالم المدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۱۶-